

SERBEST BÖLGELERİN MAKROEKONOMİK ETKİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

*The Evaluation Of Macroeconomic Impact Of Free Zones:
Turkey Case*

Prof. Dr. Çiğdem Berna KOCAMAN*

Giriş, Kuruluş Yeri Seçiminin Teorik Temelleri, Kuruluş Yeri Faktörleri, Kuruluş Yeri Teorisi Açısından Serbest Bölgelerde Yer Seçiminin Değerlendirilmesi, Dünyadaki Serbest Bölgelerin Makroekonomik Etkilerinin Değerlendirilmesi, Türkiye’de Serbest Bölgelerin Makroekonomik Etkilerinin Değerlendirilmesi, Genel Değerlendirme.

ÖZET

Geçmiş iki bin yıl önce Anadolu topraklarında kurulmuş olan serbest ticaret bölgelerine dayanan serbest bölgelerin modern örneklerinin kuruldukları ülkelerin ekonomilerine yaptıkları katkılar; son kırk yıldır bilimsel araştırmalara konu olmaktadır. Ülkemizde de 1988 yılından itibaren kurulmaya başlanan serbest bölgelerin sayısı geçen yirmi yılda, yirmiye ulaşmıştır.

Bu çalışmada ülkemizdeki serbest bölgelerin, ekonomiye katkısı, kuruluş yeri teorisinin temelleri ışığında ve dünya serbest bölge uygulamalarının sonuçlarıyla karşılaştırılarak incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Serbest Bölgeler, kuruluş yeri teorisi, makro ekonomik etkiler

---

* Ankara Hukuk Fakültesi Ekonomi ve Maliye Bölümü Başkanı.

ABSTRACT

The macroeconomic impact of the free zones on host countries has been investigated for the last four decades. Free zones, having existed in the very ancient cities of Anatolia in 1900 BC, are as old as the Western civilizations. Over the two millennia, they have evolved into a quite different form in comparison to the free zones of the past. Although they still mainly serve the purpose of organizing free trade between different countries, the modern free zones deal with a complex and dynamic environment in the globalized world economy. Even though it is not certain that all parties benefit from all trade, as far as developing countries are concerned, it is certain that it would not be possible to improve their welfare without participating in the world trade system.

At the end of the 1960's, a restructuring process began in the world economy. While the world economy has been reshaped under this turmoil, some available industries have been **delocalized** to the **free zones** of less developed countries as a result of this transformation. Thus, emerging market economies have faced the problems of integrating their weak economies with the new world economic order. In this context, the suggested integration process for developing countries is to liberalize their markets and to deregulate the legal system that intervenes in free trade.

In Turkey the first two free zones (Mersin and Antalya) were established in 1988. In twenty years the total number of free zones have reached twenty. According to WEPZA Authorities Turkey has one of the most brightfull examples of the free zone practice in the world. In this study, the macroeconomic impact of free zone practice during two decades on **Turkish economy** was investigated.

Key words: Free Zones, liberalization, delocalization, macro economic impact

Giriş:

1960'lı yılların sonlarında ve 70'li yıllarda dünya ekonomisinde yeni bir yapılanma süreci başladı. Bazı sanayiler "**delokalizasyon**"a uğradı ve dünya üretim aygıtı yeni bir görünüm kazandı.¹ Tarihsel süreç içinde gelişmiş

---

¹ Bu değişimi açıklayan nedenler şöyle sıralanabilir: **a)** Gelişmekte olan ülkelerdeki ucuz işgücünden yararlanarak kar oranlarını yükseltmek; **b)** Gelişmekte olan ülkelerin iç pazarlarına girmek ve onların artan rekabet gücü karşısında önlem alabilmek; **c)** Gümrük duvarlarını aşabilmek; **d)** Gelişmiş batı ülkeleri arasında artan rekabetle baş edebilmek; **e)** Ulaşım ve iletişim alanındaki gelişmelerden de yararlanarak ihracat pazarlarına daha kolay ve ucuz maliyetle ulaşabilmek; **f)** Teknolojideki gelişmeler aracılığıyla üretimi parçalara ayırmanın mümkün duruma gelmesi sonucu bu yöntemin sağladığı maliyet düşürücü etkiden yararlanmak; **g)** Çevre kirliliğine yol açan sanayileri coğrafi olarak kaydırmak; **h)**

ülkelerin belli başlı dinamik sanayileri olan bazı klasik üretim dalları gelişmekte olan ülkelere kaydırılmaya başlandı. Böyle bir süreç bir taraftan yeni ve dinamik sanayi bölgelerinin ortaya çıkmasına neden olurken, diğer yandan da Kuruluş Yeri Teorisi'yle ilgili genel kabulleri gözden geçirmeye davet ediyordu.

Bazı sanayi dallarının gelişmekte olan ülkelere kaydırılması Kuruluş Yeri Teorisi bakımından oldukça ilginç bir tablo ortaya çıkarmıştır. Nitekim **delokalizasyona** tabi tutulan söz konusu sanayiler kaydırıldıkları bölgelere yönelik üretim yapmıyorlar, daha çok geldikleri yere dönük üretim yapıyorlar. Böyle bir durum, ulaşım maliyetleriyle ilgili bilinen yaklaşımların farklı bir düzlemde ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Serbest Bölgelerin, özellikle de Serbest Üretim Bölgeleri'nin yararlarından söz edildiğinde; Serbest Ticaret'in yararları hatırlatılmak istenmektedir. Burada incelediğimiz konunun sınırları içinde kalmak koşuluyla, Serbest Ticaret ve Korumacılık'la² ilgili bazı genel teorik açıklamalar yapmamız gerekmektedir.

Başlangıçta ekonomik liberalizm, Merkantilist korumacılığa ve Kolbertizm'e bir tepki olarak ortaya çıktı. Fizyokratlarla gelişen Serbest Ticaret düşüncesi Adam Smith ve David Ricardo'nun teorik katkılarıyla zenginleşti³. Serbest ticaretli liberal düşüncenin yaygınlaşmasıyla, İngiltere'nin rakipsiz bir sanayi ülkesi haline gelmesi arasında doğrudan bir ilişki vardı. David Ricardo'nun ünlü eserinin yayınlandığı 1817'den bu yana Serbest Ticaret düşüncesi ve serbest ticaretin, ticarete taraf olanlara yararlılığı, **mukayeseli üstünlükler teorisine** dayandırılmıştır. Halen de gelişmekte olan ülkelerin kalkınma sorunları gündeme geldiğinde, bu ülkelere mukayeseli üstünlüklere dayalı bir kalkınma stratejisi benimsemeleri halinde Dünya ticaretinden karlı çıkabilecekleri önerilmektedir. Burada Serbest Ticaret'in en belirgin doğrulayıcısı olan mukayeseli üstünlükler teorisi üzerinde durmamız gerekmektedir. Nitekim Serbest Üretim Bölgeleri'ndeki bol ve ucuz işgücü, söz konusu bölgelerin mukayeseli üstünlüğü sayılmaktadır⁴.

Bilimsel ve teknolojik devrimin etkisiyle artan enerji, hammadde ve aramalı ihtiyaçlarını karşılayabilmek; i) Vergi ve kredi alanındaki olanaklardan yararlanmak, Bkz. Işık Yusuf, "Uluslararası İş Bölümü ve Türkiye", **1987 Sanayi Kongresi Bildirileri**, 9-15 Kasım 1987, Ankara TMMOB Yayını, No: 127, s. 224.

² Korumacılık konusunda yeni eğilimler için bkz. Ramstad Yngve, "Free Trade versus Fair Trade: Import Barriers As a Problem of Reasonable Value", **Journal of Economic Issues**, Vol. XXI, No. 1, March 1987, s.5- 32.

³ Bu iki ünlü eser: Adam Smith, **An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations**, London: 1776. David Ricardo, **On The Principles of Political Economy and Taxation**, 1817.

⁴ Isard, W. **Introduction to Regional Science**, Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs New Jersey: 1975, s.467.

Paul A. Samuelson'ın mukayeseli üstünlükler teorisini açıklarken verdiği örnek şudur: Kentin en iyi hukukçusu, aynı zamanda en iyi daktilo yazan adamı durumundadır. Daktilo yazmayı bir sekretere bırakarak hukuk alanında uzmanlaşması gerekmez mi? Aşırı derecede mukayeseli üstünlüğünün bulunduğu hukuk alanına ayıracağı değerli zamanı neden daktilo yazmada kullansın? Her ne kadar daktiloya yatkınlığı ve mukayeseli üstünlüğü bulursa da... Şimdi de soruna sekreter açısından yaklaşalım. O her iki meslekte de diğerinden daha az başarılıdır. Ama daktilo işindeki dezavantajı diğerininkinden daha azdır. Göreceli olarak bu alanda mukayeseli üstünlüğe sahiptir⁵.

Yukarıdaki örneğin mantıki-teorik içeriğinin tutarlılığı ile ilgili hiçbir kuşkuya yer olmadığı açıktır. Oysa gerçek yaşamda ve yaşanan tarihsel süreçte durumun farklı olduğunu görüyoruz. Nitekim Ricardo'nun ünlü örneğinde Portekiz'in tercihi, sonuçta onun Büyük Britanya karşısında az gelişmiş bir ülke olması neticesini doğurmuştur. Ricardo'nun verdiği örnekle ilgili olarak François Portant ilginç bir noktayı hatırlatıyor. "Bir ülke sanayileşerek -sanayii kendi kendine gelişmek koşuluyla (fabrika satın alındığında bu koşul yerine gelmiş olmuyor)- ve öteki sektörlerde gelişmeleri için gerekli teknik araçları sağlayarak zenginleşir. Çünkü hem emek verimliliğini yükseltir, hem de işlediği hammaddelere daha fazla değer kattığı için zenginleşir. Bundan başka yüksek katma değerli sanayi ürünleri ihraç edip, düşük katma değerli, özellikle de hammaddeler ithal ettiğinde, dış ticaret yoluyla zenginleşir. Böylesi durumlarda eşit olmayan bir değişim uyguluyor demektir. Bu değişim (ticaret üretiminin daha fazla özümlemlenip katma değeri yükseltmesiyle, üretilen mallarda hammaddelerin fiyatlarını daha da düşürerek) daha da eşitsiz bir hal alır. Bu hammadde ve tarım malları üreten az gelişmiş ülkeleri etkileyen **'ticaret hadlerinin bozulması'** dir.

Vaktinde sanayileşme yoluna girmeyen oysa sömürgeci bir güç olan Japonya gibi Portekiz aristokrasisi de imparatorluğundan elde ettiği olağanüstü kaynakları üretken olmayan amaçlar için kullanmıştır; savaşlar müsrif harcamalar, saray ve kilise inşaatı... Buna Portekiz'in büyük demir cevheri ve kömüre sahip olan Büyük Britanya ölçüsünde kozlara sahip olmayışı da eklenmelidir⁶.

Gerçekten de "pamuk ipliğinde mukayeseli üstünlüğe sahip bir ülke, sanayileşmiş bir başka ülkede yapay iplik üreten bir teknoloji geliştirildiğinde bu üstünlüğü nasıl koruyabilir?"⁷ Teorik planda mukayeseli (karşılaştırmalı) üstünlükler teorisi ancak karşılıklı çıkarların dikkate alındığı

⁵ Samuelson, P.A., **Economics: An Introductory Analysis**, New York Mac Graw-Hill: 1964, s. 266-267.

⁶ Portant, François, **Kalkınmanın Sonu**, Çev. F. Başkaya, Birey ve Toplum Yay., Ankara 1985.

⁷ Başkaya, F. **Borç Krizi Üzerine Bir Deneme**, Birlik Yay., Ankara; 1986, s.21-22.

bir ortamda anlamlıdır. Fakat rekabetçi bir ortamda karşılıklı çıkar, yerini taraflardan birisinin çıkarına bırakmaktadır. Sonuçta uluslararası ticaret gücünün çıkarlarını korurken diğer tarafın yoksullaşması, dahası uluslararası ticarete marjinalleşmesi sonucunu doğuruyor. Az gelişmiş ülkeler doğal olarak hammadde ve tarımsal ürünlerden avantaj sağlamak bir yana, gıda maddeleri açısından da, diğer tarımsal ürünler açısından da sanayileşmiş ülkelere bağımlı duruma geldiler. Batılı sanayileşmiş ülkelerin az gelişmiş ülkelere kolaylıkla ithal edebilecekleri temel malları doğrudan ya da dolaylı olarak nasıl harcadığını (ziyan ettiğini) ve az gelişmiş ülkelerin dünya ticaretinde giderek nasıl marjinalleştiklerini saptamak için her isteyen kolayca erişebileceği istatistiklere bakmak yeterlidir. İki yüzyıldan bu yana geçerli uluslararası uzmanlaşma dünya nüfusunun neredeyse dörtte üçünü oluşturan az gelişmiş ülkelerin dünya ticaretinden dışlanması sonucunu doğurmuştur.

Bugün dünyanın şahit olduğu kuzey-güney dengesizliği, serbest ticaretin ve onun teorik doğrulayıcısı olan mukayeseli (karşılaştırmalı) üstünlükler teorisinin, güçlü ekonomilerin elinde siyasal bir kozdan başka bir şey olmadığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Ricardo'nun teorisi ekonomik bir teori olmaktan çok siyasi bir teori konumundadır. Diğer taraftan günümüzde de kalkınma modellerini şekillendiren yine aynı teoridir. Özellikle son dört kalkınma on yılının sonuçları göz önüne alındığında hem geçerli yaklaşımın anlamsızlığı, hem de gerçek avantajın sanıldığı gibi her ülkenin avantajlı olduğu bir alanın ya da üretimin bulunmasında olmadığını ortaya koyuyor. Artık "avantajların" tamamı kuzeydedir ve ileri sürüldüğünün aksine bir ülkenin avantajı ile onun kaynak donanımı arasında doğru yönde ya da bire bir ilişki yoktur.

Asıl avantaj ne emek bolluğunda, ne doğal kaynak zenginliğinde, ne de iklimsel özelliklerdedir. Şüphesiz burada kaynak donanımı ve iklimsel özellikler önemsizdir demek istemiyoruz. Ama bugünün ekonomi yapısı ve bu yapının işleyişi, uluslararası ticaretin sonuçları dikkate alınarak gerçek avantajın başka bir yerde aranmasını gerektiriyor. Örneğin teknolojik planda, finansal planda, ulaşım (özellikle de deniz ulaşımı) haberleşme, iletişim, sigortacılık gibi alanlarda üstünlük sağlayan bir ülkenin, uluslararası ilişkilerden ve ticaretten karlı çıkması doğaldır. Görüldüğü gibi asıl avantaj sağlayan herhangi bir kaynağa diğerlerinden daha fazla sahip olmaktan çok üretimi mümkün olan en düşük maliyetle organize edebilmektir. Aksi halde, Asya'nın emek avantajından Afrika'nın doğal kaynak avantajından söz etmemiz gerekirdi. 70'li yıllarda üçüncü dünya petrol dışında 12 temel mal ihracatından 30 milyar dolar sağlıyordu. Bunların piyasada 200 milyar dolara satıldığı tahmin ediliyor. Aradaki fark kuzeydeki işletmelerin katma değerini oluşturuyor. Öte yandan bir tablet çikolatadaki kakao satış fiyatının % 10'una eşit.

Karşılaştırmalı üstünlükler teorisi halen serbest ticaretin teorik geri planını oluşturmaya devam etse de sayacağımız nedenlerle pratik yaşam tarafından doğrulanmıyor.

Söz konusu teori başlangıçtaki ya da ticaretin başlama anındaki üstünlük durumunu donduruyor ve derinleştiriyor. Uzun vadede ise başlangıçta söz konusu olan üstünlük gerçek anlamda üstünlük olmaktan çıkıyor. Gerçek işlevinden uzaklaşıyor. Sonuçta var olan gelişmişlik farkı giderek büyüyor. İkinci olarak üretimi tek başına amaç haline dönüştürüyor. Üretim hedefi asıl hedefin önüne geçiyor. Üçüncü olarak da taraflardan birisinin avantajı sanki herkesin avantajıymış gibi ele alınıyor. Pamuk ipliği için pamuk üretimi yapan bir ülkenin, sanayileşmiş ülkede yapay iplik üretilmesi ve bunun neticesinde söz konusu ülkeye pamuk ithalatının durması sonucu; -teknolojik bakımdan ileri olanın pamuk üreten ülkeyi ticaretin dışına ittiği koşullarda-, karşılaştırmalı üstünlüğün içeriği boşalmaktadır.

Daha açık olarak ifade etmek istersek bugün başta Afrika kıtası olmak üzere az gelişmiş ülkeleri tehdit eden açlığın, kötü beslenmenin ve gıda yardımlarına bağımlılığın asıl nedeni sözde karşılaştırmalı üstünlüklere dayalı uluslararası uzmanlaşmadır⁸.

Serbest bölgelerin, özellikle de serbest üretim bölgelerinin 70'li ve 80'li yıllarda ilgi odağı haline gelmesi, dünya ekonomisindeki yeni yapılanma süreciyle bağlantılıdır; aynı zamanda çok uluslu şirketlerin yeni stratejisi ile uyumludur. Bilindiği gibi gelişmekte olan ülkelerde 60'lı ve 70'li yıllarda içe dönük, ithal ikameci bir sanayileşme süreci geçerliydi. 70'li yılların başlarında dünya ekonomisindeki krizin derinleşmesi ve tüm ulusal ekonomileri etkisi altına almasıyla yeni bir dönem başladı. Söz konusu aşamada gelişmekte olan ülkelerin dünya ekonomisindeki ve ticaretindeki işlevleri de dönüşüme uğrayacaktı. İşte bu anda gelişmekte olan ülkelerin daha fazla dışa açılmaları önerileri gündeme geldi. Birçok ülkede ithal ikameci modelin tıkanması, dışa açılma önerilerine duyarlılığı arttıran nedenlerden birini oluşturdu.

Gelişmekte olan ülkelere önerilen ekonomik politikalar genel olarak bu ülkelerin Batı pazarına daha fazla açılmalarını gerçekleştirmeye yönelikti. Başka bir ifadeyle bu ülkelerin Batı sermayesine ve ticaretine açık hale gelmeleri demektir. Bu da söz konusu ülkelerdeki korumacı önlemleri hedef alıyordu. Dolayısıyla bir taraftan korumacı önlemlerin ve bir bütün olarak devletin ekonomiye müdahalesinin asgari seviyeye indirilmesi isteniyor diğer yandan da elbette bununla bağlantılı olarak yabancı sermayeye daha büyük avantajlar ve teşvikler bekleniyordu. Her ne kadar geçerli retorik

⁸ Son on yılda aralarında Rusya Federasyonu ve Azerbaycan'ın da bulunduğu 49 ülkenin yaşam standartları düşmüştür. Bkz. Haywood Robert, "Using Trade Preferences to Promote EPZ Development", Speech at World Free Zone Convention, Cairo, Egypt, April 27, 2004.

ekonomik liberalizm olsa da gerçek uygulamada devletin ekonomiye müdahalesi azalmıyor ama yön değiştiriyordu. Bu sadece gelişmekte olan ülkeler için değil, sanayileşmiş ülkeler için de geçerliydi. Örneğin ABD’de Reagan’ın “daha az devlet, daha çok özel teşebbüs” sloganına karşılık ABD’de kamu harcamaları azalmıyor, tersine yükseliyordu. Jimmy Carter’ın Başkanlık döneminde toplam devlet harcamaları 70’li yıllarda GSMH’nın % 30’u iken Reagan’ın II. Başkanlık döneminin birinci yılı olan 1985’te % 32’ye yükseldi. Savunma harcamaları ise GSMH’nın yüzdesi olarak 1979’da % 4.7’den 1985’te % 6.4’e yükseldi.

Dünya ticaretinin daraldığı, korumacılığın yaygınlaştığı, dünyanın yeni ve açık bir ticaret savaşının eşiğine geldiği bir ortamda gelişmekte olan ülkelere daha çok dışa açılma, daha az devlet müdahalesi ve korumacılığın kaldırılmasını önermenin geçerliliğini burada tartışma konusu etmeyeceğiz. Daralan bir dünya pazarından daha büyük pay alma yaklaşımının tutarlılığı tartışılabilir. Ne var ki gelişmekte olan ülkelerin dışa açık bir strateji benimsemelerini doğrulayan, teorik gerçekler ve yeni keşfedilmiş hakikatlerden çok bu ülkelerin içinde buldukları zorluklardır. Nitekim 70’li yıllar dünya ekonomisinde bir çeşit borç ekonomisinin yaygınlaştığı yıllardır. Bir yandan Euro-dolarlar ve petro-dolarların devrenmesi diğer taraftan petrol ithal eden ülkelerin, giderek artan ödemeler dengesi sorunlarıyla karşı karşıya gelmeleri, çok uluslu özel ticari bankaların devrelenebilir büyük fonlara sahip olmaları, sanayileşmiş ülkelerdeki yüksek enflasyonun borçlanmayı özendirilmesi ve benzeri nedenler gelişmekte olan ülkelerin borçlarını hızla artırdı. Daha sonra bir önceki dönemde geçerli eğilimlerin tersine dönmesi, faiz oranlarının yükselmesi, dünya ticaretinin daralması ve onun doğal uzantısı olan ticaret hadlerinin bozulması, bankaların kredi açmaktaki isteksizliği, kamusal kaynaklı dış yardımlardaki görece azalış, IMF’nin ve diğer uluslararası mali kuruluşların baskılarını arttırmalarına olanak verdi. Dolayısıyla dışa dönük stratejilerin gündeme gelmesinin esas nedenlerinden biri gelişmekte olan ülkelerin borçlarını düzenli ödeyebilmelerini sağlamaktı.

Şüphesiz önerilen dışa açık stratejide bu amaç açıkça ifade edilmiyordu. Dışa açık büyümenin bu arada serbest üretim bölgelerinin kurulma gerekçesi olarak, dış ticaret dengesinin sağlanmasının temel koşulu olan ihracatın ve istihdamın artacağı, teknolojik düzeyin ve emeğin teknik beceri düzeyinin yükseleceği, sonuçta sağlıklı bir ekonomik yapıya ulaşabileceği gibi gerekçeler ileri sürülmüştür⁹ Bu çalışmada da ortaya konulacağı üzere, serbest üretim bölgeleri ve bir bütün olarak dışa dönük büyüme, beklentilerle çelişen sonuçlar doğurmuştur. Gerçekten borçlu ülkeler IMF ve öteki uluslararası mali kuruluşların empoze ettiği politikaları uygulamak zorunda

⁹ Bu beklentiler günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Bkz. Mutti John, “Economic Processing Zone: Removing Trade and Tax Obstacles to Growth, WEPZA 25th. Birthday Conference, İstanbul, Turkey, October 21, 2003.

kaldılar. Zira yeni kredi alabilmek ve eski borçları erteletebilmek için önerilen dışa açılma politikalarını kabullenmekten başka seçenek yoktu.

Gelişmekte olan ülkelerde korumacılığın kaldırılması, dışa açılma yaklaşımı, salt borç ödemenin koşulu olarak gündeme gelmemiştir. Yeni tip bir uluslararası işbölümünün ve çok uluslu şirketlerin yeni stratejilerinin bir sonucu olarak da gündeme gelmiştir. Nitekim çok uluslu şirketler bazı üretim dallarını ucuz emek ülkelerine kaydırarak ve üretimi yine sanayileşmiş ülkeler pazarına dönük olarak gerçekleştirerek, eskiyen, demode olan, verimlilik kaybına uğrayan sermayenin verimlilik ömrünü uzatmak istiyorlardı. Şüphesiz bazı sanayi dallarının gelişmekte olan ülkelere ve onların “Serbest Üretim Bölgelerine” kaydırılmaları, sanayileşmiş ülkelerde reel ücretlerin yüksekliği, vergiler ve çevre korumasıyla ilgili düzenlemeler, sanayilerin fazla yer kaplamaları (hantallık vb.) gibi nedenlere de dayanıyordu. Sonuçta çok uluslu şirketler emek yoğun ve enerji yoğun bazı sanayi dallarını gelişmekte olan ülkelere kaydırdılar.

Benzer eğilim diğer sanayileşmiş ülkeler için de geçerlidir. Verimliliği düşük kimi sanayi dallarının ucuz emek ülkelerine kaydırılması 70’li yıllarda bir eğilim olarak ortaya çıkmakla birlikte, söz konusu sektörlerin bu ülkeler için kaybedilmiş sektörler olduğu anlamına gelmiyor. Kaydırmaya (delokalizasyon) karşın yine bu ülkeler en büyük sanayi ülkeleri olma konumlarını koruyorlar.

Belirli sanayi dallarının bazı gelişmekte olan ülkelere kaydırılması yanında, çok uluslu şirketlerin başvurduğu ikinci yol üretimi parçalama (segmentasyon) sürecidir. Burada, delokalizasyondan farklı olarak, herhangi bir sanayi dalı tümüyle ucuz emek ülkelerine kaydırılmaz. Bunun yerine, belirli malların kimi parçalarının ucuz emek bölgelerinde üretilerek montaja tabi tutulmak üzere merkeze, işletmenin bulunduğu metropollere taşınması söz konusudur. Böyle bir sürecin geçerlilik kazanabilmesi için iki koşulun yerine gelmesi gerekmektedir. Bunlardan birincisi; söz konusu malın üretim aşamalarının teknik açıdan parçalanabilir olması, ikincisi de ulaşım masraflarının belirli düzeyin altında kalmasıdır. Ayrıca ulaşım ve haberleşme ağının böyle bir üretime olanak vermesi gerekmektedir.

Kaydırma (delokalizasyon) ve parçalama (segmentasyon) süreçleri sonucu yabancı sermaye girişi olan ülkelerin ihracatında önemli bir artış ortaya çıksa da, bu gerçek manada bir artış anlamına gelmez. Çok uluslu bir şirketin farklı şubeleri arasında bir çeşit şirket içi ticaret anlamına gelir¹⁰.

70’li yıllarda özellikle de 80’li yılların başında serbest ticaretin yeniden gündeme getirilmesinin asıl amacı çok uluslu şirketlerin faaliyetlerini sınırlayan düzenlemelerin tasfiyesine yöneliktir. Böylece İkinci Dünya

---

¹⁰ Bkz. Luther, Ulrich Hans, **Güney Kore Bir Model Olabilir mi?**, Çev. Erol Özbek, Belge Yayınları, İstanbul, 1984, s.48-148 arası.

Savaşı sonrasında geçerli olan Keynesci politikalar yerini “monetarist” “arz yönü ekonomisi” ve “yeni klasik okulu”na bırakırken devlet müdahaleciliği ve korumacılık yeni muhafazakar görüşler tarafından yoğun eleştirilere uğradı.

Aslında “yeni muhafazakarlık” olarak adlandırılan teorik yaklaşımların gücü söz konusu yaklaşımların teorik plandaki orijinalliklerinden ileri gelmiyordu. İleri sanayileşmiş ülkelerde benimsenen geçerli ekonomik politikalarla çakışmış olmalarından kaynaklanıyordu. Gelişmekte olan ülkelere önerilen serbest ticaretçi pazar ekonomisine dayalı politikalar bu ülkelerde; ithalatın serbestleştirilmesi, bu amaçla yürürlüğe konmuş ithalatı kısıtlayıcı önlemlerin kaldırılması, işleyişin sağlanması, devalüasyonlarla değişim hadlerinin bozulması, kamuya ait işletmelerin özelleştirilmesi vb. gibi önlemleri kapsıyordu. Bu tip öneriler gelişmekte olan ülkelerdeki sermaye kesiminin ve uygulanan politikaların isterleriyle çakıştığı için uygulama alanı bulabilmiştir.

Gelişmekte olan ülkelere önerilen ve birçoğu da uygulanan söz konusu politikalar “yeni” teorik modellerle de desteklenmiştir. Önerilen dışa açılma politikaları teorik temellerini Anne Krueger ve Ronald Mc Kinnon’un çalışmalarında bulmuştur¹¹. Bu teorisyenler, ithal ikameci sanayileşmenin eleştirisinden yola çıkıyorlardı. Anne Krueger daha çok devlet müdahalelerinin etkinlikten uzak bir ekonomik yapı ortaya çıkardığı üzerinde duruyordu. Ronald Mc Kinnon ise Üçüncü Dünya ülkelerinde uygulanan ekonomik politikaların; bankacılığın, finansal sermayenin ve bir bütün olarak da sermayenin gelişmesini engellediğini belirterek, faiz oranlarının hükümetçe belirlenmesinin olumsuzlukları üzerinde durmuyordu. Bir bütün olarak her iki teorisyenin görüşlerinin geri planında; merkezi kararların ekonomide kaynak dağılımını bozduğu düşüncesi hakimdir.

Şüphesiz söylenenler yeni değildir. Neo-klasik iktisatçıların yaklaşık yüzyıl önce söyledikleri de buydu. Gelişmekte olan ülkelerde devlet müdahaleciliğinin üretken olmayan “parazit” bir sektörün ortaya çıkmasına neden olduğu görüşü, A. Krueger’in üzerinde durduğu en önemli noktayı oluşturmaktadır.

Krueger, devlet bürokrasisinde belirli yerlere gelen ya da bürokraside kilit noktalarda bulunanların ithal lisansları yoluyla yakınlarına önemli rantlar sağladıkları, ya da bu tip ilişkilerin verimlilikten uzak firmaların kurulmasına neden olduğu üzerinde durmaktadır¹².

---

¹¹ Krueger, Anne O. “The Political Economy of Rent-seeking Society”, **American Economic Review** 64, No. 5 (June 1984), s. 291-303. Ayrıca bkz. Mc Kinnon, R.I., **Money and Capital in Economic Development**, Washington D.C., Brookings, 1973.

¹² Krueger, A.O., **Liberalization Attempts and Consequences**, Cambridge, Mass. Ballinger, 1977, Özellikle bkz. S.XVI.

Böylece kaynak dağılımının irrasyonel bir biçim aldığını ortaya koyarak, optimum kaynak dağılımına ulaşılacağı yerde tam tersine önemli bir kaynak israfına neden olduğunu ileri sürüyor. Gerçekten ithal yasaklarının geçerli olduğu bir ekonomide belirli malların ithal iznini alabilenlerin, rekabetin olmayışı nedeniyle bundan önemli rantlar sağlaması doğaldır. Bir çeşit monopol durumu ithal lisansı alan için ek bir “avantaj” oluşturur¹³.

Krueger’in görüşlerinin inandırıcılığı gerçek bir olguyu dile getirmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Gerçekten gelişmekte olan ülkelerin hemen tamamında genel olarak yaygın bir yolsuzluk, çürüme ve devlet müdahalelerinin neden olduğu “ayrıcalıklı” bir azınlık sürekli mevcuttur. Krueger’in ileri sürdüğü görüşler haklı olmakla birlikte bunun tersinin yani çözümün devlet müdahalelerinin kaldırılmasında yattığı görüşü de aynı derece geçersizdir. Dünya ekonomisine az sayıda çok uluslu firma hakimdir. Dolayısıyla devlet müdahalesinin kaldırılmasıyla sorunun otomatik olarak çözümleneceği, serbest pazar ekonomisinin kaynak dağılımı sorununu kalkınma amaçlarına uygun olarak çözümleyeceği yaklaşımı tutarlı değildir.

Aslında A. Krueger’in devlet müdahalesine yönelttiği eleştiriler, neo-klasik iktisatçıların baştan beri söyledikleri karşısında orijinal değildir. Nitekim neo-klasikler ithalata kısıtlamalar getiren bir ülkenin ekonomik temelini zayıflayacağını, özellikle ithal kısıtlamalarının lisans ve kota sistemiyle yapıldığında olumsuz etkilerin daha büyük olduğunu söylemişlerdir. Buna karşılık aynı olumsuz etkilerin gümrük vergileri konusunda daha az olacağı görüşündeydiler.

Krueger’in ve diğerlerinin teorik yaklaşımları her ne kadar devlet müdahalelerinin olumsuzlukları üzerinde odaklanıyorsa da asıl amaç 60’lı ve 70’li yıllarda geçerli olan ithal ikameci modelden dışa dönük modele geçişin teorik planını hazırlamaktır. Sözü edilen teorisyenlerin ithalat kısıtlamaları üzerinde biraz fazla durmalarının asıl nedeni budur.

Gümrüklerde (vergiler veya miktar kısıtlamaları vb.) getirilen kısıtlamalar kaldırıldığında, bu ülkelerin eskisinden daha iyi bir konumda olacağını ileri sürmek sağlıklı bir yaklaşım değildir.

Krueger’in görüşlerini destekleyen hiçbir deneyim yoktur. Ekseri ön plana çıkarılan Güney Kore modeli ileri sürüldüğü gibi serbest piyasa ekonomisi sayesinde değil, yoğun devlet müdahalesi ve “planlama” sayesinde gerçekleşmiştir. Ayrıca özel tarihsel koşullarda ve farklı uluslararası konjonktürde ortaya çıkan özel deneyimleri genelleştirmek sakıncalı bir yaklaşımdır.

---

¹³ Benzer bir yaklaşım için: Bagwhati, J., **Trade and Employment in Developing Countries**, Chicago University Press, 1982.

Mc Kinnon'un görüşü de faiz oranları üzerinde odaklanıyor. Mc Kinnon'a göre sermaye birikiminin kaynağı tasarruftur, tasarruf da faizle ilgilidir. İnsanlar ancak yüksek faiz oranları geçerliiyken tüketimden sakınırlar. Dolayısıyla Mc Kinnon'a göre yüksek faizler hem tasarrufları arttırarak hem de banka sisteminin gelişmesinin koşullarını yaratarak sermaye birikimine uygun bir ortam sağlar. Aslında Mc Kinnon'un faizlerle ilgili görüşlerinin gerisinde yatan da ithal ikameci modele yönelik bir eleştiridir. Bilindiği gibi ithal ikameci modelin geçerli olduğu durumlarda faiz oranları devlet tarafından düşük tutulmaktadır. Mc Kinnon'a göre, düşük faizli kredilerin geçerli olduğu ve devletin kredi kanallarını kontrol ettiği koşullarda yine verimlilikten uzak sanayilerin ve üretim birimlerinin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Oysa yüksek faiz oranları hem tasarrufları banka sistemine çekecek hem de girişimcileri zorunlu olarak rasyonel tercihlere yöneltecektir. Mc Kinnon'un faize ilişkin görüşleri de Krueger'in görüşlerinde olduğu gibi belirli pratik duruma denk düşüyor. Nitekim düşük faizler geçerli ise insanlar (gelişmiş bir menkul kıymetler borsasının bulunmadığı gelişmekte olan ülkelerde) altın, gayrimenkul (konut, arsa) gibi alanlara yönelmektedir. Ne var ki faizlerin yükseltilmesiyle bankalara daha fazla kaynak gitse bile bunun otomatik olarak yatırıma yöneleceği diye bir kural yoktur. Türkiye'de 80 sonrasında uygulanan "pozitif faiz politikası" sanıldığı gibi yatırımları arttırmamış özel kesimin yatırım eğilimi artmak bir yana azalmıştır. Daralan bir iç pazara ve daralan bir dünya pazarına yüksek faizlerin geçerli olduğu bir ortamda mal üretmek çekici olmaktan çıkmaktadır. Mc Kinnon'un yüksek faiz politikaları varsayımı gerçek yaşamdaki deneyimler tarafından çürütülmüştür.

Korumacılık bir ulusun kendi üretimini korumak amacıyla ithalata getirdiği mali ve ticari kısıtlamalar ve önlemleri içerir. Bu bakımdan serbest ticaretin karşıtıdır. Aslında korumacılık ulusal ekonominin belirli bir tipte biçimlenmesini amaçlayan politikalardan oluşur. Korumacılığı haklı kılan asıl neden ekonomiler arasındaki gelişmişlik farkıdır. Nitekim ekonomik bakımdan geri kalmış ülkeler kendilerini serbest ticaretin işleyişine terk ederlerse, daha sonraki gelişmelerini olumsuz yönde etkileyecek bir uzmanlaşmaya da razı oluyorlar demektir. Sonuçta maden ve tarım ürünlerinde eşit olmayan bir uzmanlaşmaya zorunlu olarak itileceklerdir. İşte ünlü Alman iktisatçısı F. List'in¹⁴ görüşlerinin gerisinde yatan temel neden budur. Elbette korumacılık ulusal ekonominin bütününe her zaman korumayı yeğleyebilir. Belli toplumsal grupların refahını ve geleceğini güvence altına almak amacıyla bazı kısıtlamalar getirebilir.

Korumacılık konjonktürel nedenlere dayalı olarak da gündeme gelebilir. Bu sonuncu durumda tam istihdam veya ödemeler dengesi kaygıları ağır

¹⁴ Alman ekonomi bilgini Friederich List, XIX. Yüzyılın ilk yarısında korumacılık (hımayecilik) politikasının belli başlı önderi olarak tanınmaktadır. Bkz. Denis, Henri, **Ekonomik Doktrinler Tarihi**, C. II, Sosyal Yay., İstanbul, 1974, s.581-82.

basabilir. Zaten Ortaçağ'dan bu yana belirleyici olan serbest ticaret değil, korumacılık olmuştur. Ancak rakipsiz duruma gelen Büyük Britanya 1846'dan başlayarak serbest ticaretin öncülüğünü yapmıştır. Bununla birlikte 1929 büyük dünya ekonomik krizi "merkantilizmi" ve otarşi arayışlarını yeniden gündeme getirmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın en güçlü ekonomisi olan ABD serbest ticaretten yana, korumacılığa karşı bir tavır geliştirmişti. Fakat İkinci Dünya Savaşı sonrasında sermayenin uluslararasılaşması ve çok uluslu şirketlerin ortaya çıkmasıyla ulusal devletlerin denetimi önemini kaybetmeye başlamış, serbest ticaret düşüncesiyle korumacılık arasında yeni yaklaşımlar ve düzenlemeler gündeme gelmiştir. Artık uluslar çok taraflı anlaşmalarla uluslararası ticareti düzenlemeyi ve ticarete karşılıklılık ilkesini benimseme yolunu seçmişlerdir. Bugün uluslararası ticaretin düzenlenmesi, günümüzde yerini WTO'ya bırakmış bulunan (Uruguay Round'dan sonra) GATT tarafından büyük ölçüde gerçekleştirilmiştir. GATT bir taraftan korumacılığı; öte yandan da gümrük vergilerini azaltarak, miktar kısıtlamalarını, kontenjanları ve farklı düzenlemeleri, ayırımı uygulamaları ortadan kaldırmayı en azından hafifletmeyi amaçlamaktaydı.

Korumacılık günümüzde yeni bir görüntü kazanmaktadır. Tek tek ülkeler kendi aralarındaki korumacılığı büyük ölçüde kaldırırken ülke gurubu olarak Avrupa Birliği'nde olduğu gibi dışa karşı korumacı önlemler alabilmektedir.

Türkiye'de 24 Ocak 1980 kararlarıyla o güne kadar izlenmekte olan "ithal ikameci" strateji terk edilerek, "ihracata yönelik kalkınma" modeli benimsendi. Böylece dışa açık kalkınma modelinin çeşitli talepleriyle birlikte Serbest Bölgeler kurulması konusu da gündeme geldi.

Özellikle 1983 yılından sonra yoğunluk kazanan bu konudaki çalışmalar belli bir noktaya gelmiş ve ilk olarak ikisi Serbest Üretim Bölgesi olmak üzere dört bölgede serbest bölge kurulması kararlaştırılmıştır. Bu bölgelerden Serbest Ticaret Bölgesi niteliğinde Mersin ve Antalya Serbest Bölgeleri 1988'de açılmıştır.

Geçen yirmi yılda ülkemizde serbest bölgeler için kuruluş yeri seçimi aşaması tamamlanmış ve seçilen tüm bölgeler faaliyete geçmiştir. Bu durum bizi söz konusu bölgelerdeki ekonomik faaliyetin ülke ekonomisine katkılarını, **kuruluş yeri teorisi** ışığında ve dünyadaki serbest bölge örnekleriyle karşılaştırarak değerlendirmeye yöneltti.

Kuruluş Yeri Seçiminin Teorik Temelleri

Klasik Kuruluş Yeri Teorisinin temel varsayımları, tam rekabet ortamında ekonomik akılcılığın, tam bilgilenmenin (enformasyonun) ve ekonomik durumdaki değişmezliğin geçerli olmasıdır. Fakat bu durumda, bir bölgenin veya ülkenin gelişmekte olan yapısının ortaya koyduğu karmaşıklık ihmal edilmektedir.

W. Isard kuruluş yeri teorilerine tarihsel bir sıralama ışığında bakmaktadır. Kuruluş yeri probleminde zaman-mekan boyutlarının tarihsel konumunu tartıştıktan sonra genel teoriye katkıları tarih sırasıyla gözden geçirmektedir¹⁵. Isard teorik incelemesinde, A.Marshall'ın "mekan (space)"dan çok "zaman (time)" faktörünün önemli olduğunu vurgulayan cümlesini eleştirerek başlamaktadır¹⁶. A.Marshall'ın teorisi "zaman" boyutunu öne çıkararak kendisinden sonraki teorisyenlerde görülen ekonomik analizlere geniş ölçüde "zaman" unsurunu dahil etme; dinamik modellerle uğraşma eğilimine kaynaklık etmiştir¹⁷. Isard'a göre, herhangi bir ekonomi teorisinde zaman ve mekanın her ikisi de hayati önem taşımaktadır¹⁸.

Reed, kuruluş yeri teorilerinin gelişmesinde dört önemli safha olduğunu belirterek, bunları :

1. Üretim masraflarının en aza indirilebileceği mahaller,
  2. Pazara en yakın mahaller,
  3. Kar maksimizasyonunun gerçekleştirilebileceği mahaller,
  4. Tüketicie en düşük maliyetle ulaşılabilecek mahaller,
- arasında bir tercih sorunu olarak ele alınmaktadır¹⁹.

Genel ekonomi teorisi içinde kuruluş yeri konusunda ilk katkıların klasik ekonomistler A. Smith, D. Ricardo ve von Thünen tarafından yapıldığı neredeyse genel kabul görmüş olmakla birlikte C.Friedrich, A.Weber'in, **Sanayilerin Kuruluş Yeri Teorisi** isimli eserinin İngilizce çevirisine yazdığı "Giriş" bölümünde bu katkıları J.S. Mill'den başlatmaktadır. C. Friedrich, J.S.Mill'in üretim maliyetlerini etkileyen işgücü maliyetleriyle birlikte, üretim yerlerine malzeme taşıma ve ürünleri pazara nakletme maliyetlerini de göz önüne aldığını, fakat bazı kuruluş yeri faktörlerinin doğrudan dikkatini çekmesine rağmen, üretim yerlerini etkileyebilen bu faktörün değişebilirliği üzerine düşünmediğini belirtmektedir²⁰. C.Friedrich, A. Marshall'ın da tıpkı J.S.Mill gibi kuruluş yeri problemini teşhis ettiğini, ama herhangi bir çözüm önermediğini ileri sürmektedir. Isard'a göre Marshall ve O'nu izleyenler "mekan (space)" faktörünü inceleme dışı bırakarak, bütün faktörlerin; üreticilerle malların ve tüketicilerin bir noktada toplandığı bir ekonomik düzen düşünmüşlerdir²¹.

¹⁵ Isard, Walter., **Location and Space Economy**, The M.I.T. Pres Cambridge, Massachusetts, 4th.Print.Sept. 1965, s.24.

¹⁶ İbid., s.24.

¹⁷ İbid., s.25.

¹⁸ İbid., s.24.

¹⁹ Reed, Ruddel Jr., **Plant Location, Layout and Maintenance**, Richard D. Irwin Inc. Homewood, Illinois, 1967, s.3.

²⁰ Weber,A., **Theory of the Location of Industries**, Çev. C. Friedrich, The University of Chicago Pres, 3rd. print, 1958, s.xiii.

²¹ İbid., s.xvi.

Hicks tam rekabet kurallarının geçerli olduğu ve hepsinde tek bir fiyatın hakim olduğu mükemmel pazarlar varsaymıştır.

Klasiklerden A.Smith doğrudan kuruluş yeri teorisi ile ilgili olmamakla beraber, doğal kuruluş yeri faktörleri olan iklim, ülkenin coğrafi konumu, hammadde ve enerji kaynakları ile ekonomik faktörlerden iş bölümü derecesi, piyasa büyüklüğü ve genişliği üzerinde durmuştur.

Ricardo karşılaştırmalı üstünlükler teorisini her ne kadar dış ticarete ilişkin geliştirdiyse de bu teorinin mekansal yorumu kuruluş yeri teorisine genel ve dolaylı bir katkı niteliğindedir. Ricardo, üretim faktörlerinin ülke içinde tam taşınabilirliği, ülkeler arasında taşınamazlığı varsayımı altında, her üretim dalına ilişkin olarak hangi ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğunu belirlemeye çalışmıştır²².

Von Thünen, **der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie** (Hamburg 1826) adlı eserinde, tamamiyle izole edilmiş, etrafı çöllerle çevrili, dış ekonomik ilişkileri olmayan, ortasında tek bir üretim merkezinin yer aldığı daire şeklinde homojen, hayali bir ekonomik sistem içinde; değişik tarımsal ürünlerin üretim yerlerinin, piyasalara (pazarlara veya tüketim merkezlerine) uzaklık ve ürünlerin piyasa fiyatları arasındaki ilişkiye bağlı olduğunu buldu²³.

Von Thünen'in; toprak yapısı ve verimliliğin her noktasında eşit olduğunu varsaydığı bu modelinde işgücü maliyetleri de tüm üretim merkezlerinde eşit addedilmiştir. von Thünen, ekonomiye ilişkin ilk model denemesi sayılabilecek bu analizini Ricardo'nun "toprak rantı" teorisine dayandırmıştır²⁴.

von Thünen belirli ürünlerin yetiştirilmesinin belli alanlara yerleştirilmesi konusunda bir teori kurmaya girişirken, "marjinal" akıl yürütmeye dayanmaktaydı. Eserin ancak 1850 yılında yayınlanabilen ikinci bölümünde, bugün üretim faktörleri ve bunların marjinal ürünlerinin eşitliği diye adlandırdığımız yasanın açıkça dile getirildiğini görüyoruz²⁵.

von Thünen şöyle yazmıştır :

Bir toprak üzerinde art arda ve kesintisiz emek birimlerinin uygulanması, bu işte kullanılan son işçi sayesinde elde edilen marjinal verimin değeri o işçinin aldığı ücrete eşit oluncaya değin sürdürülmelidir. Sermayenin geliri seferber edilen son sermaye biriminin verimi tarafından belirlenmektedir²⁶.

²² Denis, Henri, a.g.e., 187-217.

²³ von Thünen, **der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie**, Hamburg 1826, nakleden: Friedrich, C., a.g.e., s.xxi. Aynı şekilde: Isard, W., a.g.e., s.33.

²⁴ Reed, Ruddel, Jr., a.g.e., s.4.

²⁵ Denis, H., a.g.e., s.499.

²⁶ Denis, H., ibid, s.499.

von Thünen'in modeli göze çaracak bir sadelikle, tarımsal üretim bölgeleri hakkındaki birçok önemli hususu, iklim ve verimlilik değişikliklerini "yok" (izole edilmiş devletin her yerinde aynı değerde) varsaymasına rağmen özellikle tarımsal uzmanlaşma olgusunu ve pazarlardan uzaklaştıkça rantın (toprak rantının) azalmasını açıklamaktadır²⁷.

A.Weber, **Über den Standort der Industrien** (Tübingen 1909) adlı eserinin VII. Bölümünde genel bir kuruluş yeri teorisi geliştirmeye çalışmıştır.

Weber'in genel kuruluş yeri analizine ilişkin çalışmaları büyük ölçüde Roscher ve Shaeffle'in çalışmalarından etkilenmiştir. Her ikisi de Alman tarihçi okuluna mensup olan Roscher ve Schaeffle, ekonomilerin kuruluş yeri yapılarını etkileyen doğal yasalar veya düzenlemeler olup olmadığını araştırmışlardır²⁸.

A.Weber teorisini, gelişmemiş (bakir) bir ülkenin insanlar tarafından ele geçirilmesi ve izole edilmiş ekonomik bir sistem kurulması halinde ortaya çıkacak durumların araştırılmasına dayandırmıştır. Weber'in kuruluş yeri teorisine en önemli katkısı "**kuruluş yeri faktörü**" kavramıdır. Weber kuruluş yeri faktörünü; ekonomik faaliyetin herhangi bir yerde değil de belirli bir veya birkaç noktada cereyan etmesi sonucu elde edilen avantaj olarak tanımlamaktadır²⁹.

İzole edilmiş ekonomik sistem içinde ilk olarak taşıma maliyetlerini inceleyen Weber, kullanılan malzemeleri sınıflandırmıştır³⁰. Belirli bir bölgenin her yerinde bulunabilen malzemeleri "mebzul malzemeler" olarak isimlendirmiştir. Mebzul malzemelerin her yerde bulunması nedeniyle bunlar kuruluş yerini etkilememektedirler. Öte yandan "yerel malzemeler" belirli yerlerde buldukları için kuruluş yerini etkilemektedirler. "Yerel malzemeler" de kendi aralarında; üretim sırasında ağırlığından kaybetmeyen malzemeler ve üretim sırasında ağırlık kaybeden malzemeler olarak sınıflandırılmaktadırlar. Üretim sürecinde ağırlık kaybeden malzemeler de ağırlığının tümünü kaybeden malzemeler ve ağırlığının bir kısmını kaybeden malzemeler olarak sınıflandırılmaktadır. Weber bir üründe bulunan yerel malzeme oranını malzeme endeksi olarak tanımlamıştır. Malzeme endeksi taşınan toplam ağırlığın bir göstergesidir. Birim ürün başına taşınan toplam ağırlık ise kuruluş yeri ağırlığı olarak tanımlanmıştır³¹.

---

²⁷ Beckmann, M., a.g.e., s.63.

²⁸ Isard, W., a.g.e., s.28; Weber, a.g.e., s.6.

²⁹ Weber, A., a.g.e., s.17-18.

³⁰ Weber, A., ibid, s.51.

³¹ Weber, A., ibid, s.60.

İşte bu tanımlamalar ışığında Weber şu önemli sonuçlara varmıştır :

1. Malzeme endeksleri 1'den ve kuruluş yeri ağırlıkları 2'den büyük olmayan bütün sanayiler tüketim merkezlerinde yer alır.

2. Ağırlık kaybetmeyen malzemeler üretimi kendi buldukları bölgelere çekebilirler³².

Taşıma maliyetlerinden sonra sırasıyla işgücü maliyetleri, yığılım (agglomeration) ve bütün maliyetler bir arada incelenerek, optimum bir kuruluş yeri bulunmaya çalışılmıştır.

Weber'in kuruluş yeri teorisine yöneltilen eleştiriler şu noktalarda toplanmıştır :

1. Satış hasılatının bir kuruluş yeri faktörü olarak dikkate alınmaması,
2. Kuruluş yeri faktörlerinden yalnızca dört tanesini sayarak, diğer faktörleri göz ardı etmesi ve yığılımda içsel ekonomileri dikkate almaması,
3. İzole edilmiş ekonomik sistem yaklaşımı,
4. Ciddi analitik hatalar yapması ve uzun mesafeli taşımaların, yol planlarının (rota planlarının) bağlantı noktalarının önemini göz ardı etmesi,
5. Homojen alan varsayımı³³.

W. Isard, modern kuruluş yeri teorisinin kurucusu sayılmaktadır. Kendinden önceki çalışmaları eleştirerek birleştirici bir yaklaşım izlemiştir. Genel denge teorisine mekan unsurunu ekleyen Isard, sonlu sayıda kuruluş yeri modeli üzerinde çalışmıştır. Isard gerçekçi bir kuruluş yeri teorisi ile, gerçekçi bir dış ticaret teorisinin bir ve aynı şey olduğunu belirtmektedir³⁴. Daha sonra bu görüş doğrultusunda bölge planlama konusuna yönelmiştir³⁵. Bölge planlama ve karar verme konularının birlikte işlendiği eserlerinde yöneylem araştırması ve karar verme işlemleri sırasında kullanılan tekniklerin nasıl başarıyla kuruluş yeri analizine de uygulanabileceğini göstermiştir.

Isard'a göre; üzerinde çalışılması gereken pek çok ayrıntı vardır. Dış ticaret teorisi ile kuruluş yeri teorisi arasındaki mantıklı ilişkilerin bulunup çıkarılması için daha çok araştırma yapılmalıdır. Bu araştırmalar sırasında bölgesel ve bölgeler arası input-output modelleri, doğrusal programlama, sanayi analizleri, bölgesel gayri safi hasıla tahmin ve analizleri yapılacak ve

³² Weber, A., ibid, s.61.

³³ Isard, W., a.g.e., s.30.

³⁴ Isard, W., a.g.e., s.54, 254.

³⁵ Bu konuda bkz. Isard ve diğerleri, **General Theory Social, Political, Economic and Regional With Particular Reference to Decision-Making Analysis/Methods of Regional Analysis: an Introduction to Regional Sciences**, MIT Pres, Cambridge Mass, 1969.

teknikler daha da geliştirilecektir. Böylece bölge planlamacılık bilimi de gelişecektir.

Isard modeline dördüncü üretim faktörü olarak ilave ettiği ulaştırma girdisini (transport input) birim mesafeye taşınan birim ağırlık olarak ifade etmektedir. “Mekansal ekonomi açısından ulaştırma girdisi en aza indirilmelidir. Dolaylı bir şekilde ifade edersek, bütün üretim faktörlerine karşılık gelen ulaştırma girdileri ve diğer hizmet faktörleri, anlaşmazlığın belirdiği yere doğru harekette karşılaşmış olan direncin kırılmasını gerektirir. Açıktır ki; mekan ekonomisinde *ceteris paribus* tüm bu engelleri en aza indirmek isteriz”³⁶.

Isard’a göre ikame prensibi, genel kuruluş yeri teorisi ve mekan ekonomisi teorisinin gelişmesi için en verimli araçtır³⁷. İki tip ikame vardır : 1) ulaştırma girdileri arasında, 2) masraflar, gelirler ve masraflarla gelirler arasında.

Isard’a göre üretim problemi; sermaye, işgücü, toprak ve ulaştırma girdilerinin çeşitli tipleri arasında en doğru kombinasyonu seçme problemidir³⁸.

G. Karaska ve D. Bramhall Isard’a ithaf ettikleri derlemelerinde; bu “ulaştırma girdisi” kavramının kompleks ekonomik olayları izah edebilmek için yeniden gözden geçirilmesi ve yeniden tanımlanması gerektiğini belirtmektedirler³⁹.

Kindelberger, Isard’ın eserini kuruluş yeri teorisi konusundaki en geniş kapsamlı çalışma olduğunu belirtmektedir⁴⁰.

Kindelberger; klasik iktisat teorisi içinde her bölgenin bir nokta olarak düşünüldüğünü ve bu noktaların da masrafsız bir nakil işini gerçekleştirebilecek kadar birbirlerine yakın olduğunu belirtmektedir. Oysa ulaştırma masrafları bir miktar ticarete sebep olmakla beraber, diğer bazı mallar yönünden de ticarete bir engel teşkil etmektedirler⁴¹.

Kindelberger, uluslararası ticaretin bir kısmının her şeyden önce ulaştırma masraflarına dayandığını, İkinci Dünya Savaşından sonra dünya ticaretinin gelişmesine yol açan en önemli sebebin ulaştırma masraflarındaki sürekli azalma olduğunu belirtmektedir⁴².

³⁶ Isard, W., a.g.e., s.79.

³⁷ İbid, s.35.

³⁸ İbid, s.36.

³⁹ Karaska, G.F./Bramhall, D.F., **Location Analysis for Manufacturing, A Selection of Readings**, The MIT Press 3 rd.print.July 1975.

⁴⁰ Kindelberger, C., **International Economics**, Richard D. Irwin, Inc., Homewood Illinois, 3 rd. ed. 1963, s.147.

⁴¹ İbid, s.143.

⁴² İbid, s.143.

Kindelberger'e göre sanayi sektörü kuruluş yeri ilkelerini Darwin'ci veya evrimci diyebileceğimiz bir yaklaşımla ele almıştır. Kuruluş yeri iyi seçilmiş bir sanayi; yaşayıp gelişmiştir. Kuruluş yeri kötü seçilmiş bir sanayi daima az kar ederek ve başarısızlıklarla karşılaşarak çok kere faaliyetini tatil etmek zorunda kalmıştır. Oysa tamamen şansa dayalı bir yer seçimi halinde de, azalan maliyetler nedeniyle ve başlangıçta sağladığı başarılar yardımıyla işletme belli bir kuruluş yeri bölgesinde gelişme gösterebilir⁴³.

Kindelberger; kuruluş yeri teorisi yönünden malların arza dönük, piyasaya dönük veya serbest olduklarını söyleyerek;

“Genellikle üretimin ilk devrelerinin arza dönük ve daha sonraki dönemlerinin piyasaya yönelmesi muhtemeldir. İlk devrelerde sanayinin kuruluş yeri, malzemenin ulaştırma masraflarını düşük bir seviyede tutarak söz konusu malın üretim maliyetini asgariye indirir. Aynı zamanda, bir sanayi dalının piyasaya yakın kurulması, ürünün nihai tüketiciye ulaşması ile ilgili dağıtım masraflarını azaltır. İki tip masrafın en düşük olduğu nokta, en iyi kuruluş yerini teşkil edecektir”⁴⁴ demektedir.

Hareketsiz noktalar olarak limanlar, çoğu kez ithal malı malzemeye dayalı arza-dönük ve ihracat için üretim yapan piyasaya dönük sanayi dallarını cezbeder⁴⁵.

Gümrük tarifeleri, piyasaya dönük sanayi mallarını piyasaya yöneltmek veya serbest bir sanayi dalı haline sokmak için kolaylıkla kullanılabilirler; bunların arza dönük sanayi dalları ile ilişkileri çok azdır⁴⁶.

Kuruluş Yeri Faktörleri

Kuruluş yeri faktörlerini literatürde ilk kez Weber tanımlamıştır. Weber'e göre kuruluş yeri faktörü⁴⁷;

“Bir ekonomik faaliyetin herhangi bir yerine belli bir noktada veya belli birkaç noktada cereyan etmesi sonucu elde edilen avantajdır”. Bu tanıma göre kuruluş yeri faktörleri masraftan sağlanan avantajlardır (tasarruflardır)⁴⁸.

Weber kuruluş yeri faktörlerini⁴⁹ :

1. Bütün sanayi dalları için geçerli olan genel kuruluş yeri faktörleri,
2. Özel kuruluş yeri faktörleri olarak önce ikili sınıflandırmıştır.

⁴³ İbid, s.143.

⁴⁴ İbid, s.148.

⁴⁵ İbid, s.149.

⁴⁶ İbid, s.150.

⁴⁷ Weber, A., a.g.e., s.18-36.

⁴⁸ Weber, A., a.g.e., s.25.

⁴⁹ İbid, s.20.

Daha sonra genel veya özel olduğuna bakılmaksızın bütün bu faktörlerin etki alanlarına göre :

1. Bölgesel kuruluş yeri faktörleri,
2. Belli bölgelerdeki yığılma ve yayılma (deglomerate) avantajları olarak yine ikili sınıflandırmıştır.

Weber üçüncü sınıflandırmasında kuruluş yeri faktörlerini :

1. Doğal ve teknik kuruluş yeri faktörleri,
2. Toplumsal ve kültürel faktörler olarak ele almaktadır⁵⁰.

Isard'a göre kuruluş yeri faktörleri⁵¹:

1. Ulaştırma ve diğer nakliye masrafları,
2. İşgücü, enerji, su, vergiler, sigorta, faiz (sermaye kullanma faizi), iklim, topoğrafya, toplumsal ve politik çevre, birçok diğer faktörlerle ilgili masraflar,

3. Yığılma ve yayılma (deglomeration) ekonomilerine neden olan faktörlerdir.

Yığılma ekonomileri :

1. Ölçek ekonomileri,
2. Yerel ekonomiler,
3. Kentsel ekonomilerdir.

Yayılma (deglomerative) faktörleri :

(Bunlara yığılma dezavantajları da diyebiliriz)

1. Bir işletmenin çok büyük ölçekli üretim yapmaktan dolayı uğradığı kayıplar (veya eksi ekonomiler),

2. Toprak kullanımının ve nüfusun artması sonucunda izdiham nedeniyle kiralardaki ve kentsel hizmet fiyatlarındaki artış,

3. Yerleşim yerlerindeki nüfus artışının zorlamasıyla yiyecek tedarik masraflarının yükselmesi, daha uzaklardaki tarımsal alanların kullanıma açılmasıdır.

Greenhut kuruluş yeri faktörlerini dört temel gruba ayırarak incelemektedir⁵² :

---

⁵⁰ İbid, s.20.

⁵¹ Isard, W., a.g.e., s. 138-140.

⁵² Greenhut, M.L., **Plant Location in Theory and Practice**, Chapel Hill, N.C. University of North Carolina Press, 1956.

1. Ulaştırma masrafları,
2. Üretim (processing) masrafları,
3. Talep faktörleri,
4. Masraf azaltan ve getiriye arttıran faktörler.

Miller; kuruluş yeri faktörlerini tek tek ele alarak açıklamaktadır⁵³:

1. Hammaddeler,
2. Enerji,
3. Yakıt,
4. Sermaye,
5. İşgücü,
6. Ulaştırma,
7. Pazar,
8. Fiziksel faktörler,
9. Vergiler,
10. Hükümet,
11. Endüstriyel Promosyon (yükseltim).

Ekonomik anlamda en iyi kuruluş yeri oradan başka bir yere taşınıldığında, hiçbir anlamlı avantaj elde edilemeyen yerdir. Bu da üretim ve dağıtım masraflarında hiçbir azalmanın sağlanamadığını gösterir⁵⁴.

Seçilmesi muhtemel kuruluş yerlerinin “birbirlerine göre karşılaştırmalı masraf avantajları”nın incelenmesi sonucunda, yerel tercihlerin hangi yönde kullanılması gerektiği ortaya çıkar⁵⁵.

Kuruluş Yeri Teorisi Açısından Serbest Bölgelerde Yer Seçiminin Değerlendirilmesi

Herhangi bir ülke bir bölgede Serbest Bölge kurmaya karar verdiği zaman, bu bölge için sağlayacağı kural dışılıklarla (teşvik, muafiyet ve kolaylıklarla) bölgenin varolan “gizli mukayeseli üstünlükleri”ni ortaya çıkararak yeni endüstrileri buraya çekebileceğini düşünmektedir. Bu noktada, “bir ekonomik faaliyetin herhangi bir yer yerine belli bir veya birkaç noktada cereyan etmesi sonucu elde edilen avantaj” olarak tanımlanan kuruluş yeri faktörleri⁵⁶ ve bunlardan Weber’in üçüncü genel kuruluş yeri faktörü olan “yığılma (yayımla) avantajları (dezevantajları)” yol gösterici

⁵³ Miller, Willard E., **A Geography of Industrial Location**, Englewood Cliffs N.J., Prentice-Hill Inc.,1962, s.28.

⁵⁴ Isard ve diğerleri, *Methods of Regional Analysis*, s.240.

⁵⁵ İbid.

⁵⁶ Bkz. Weber, a.g.e., s.18.

olabilir. Çünkü yığılma avantajları; veri (bilinen) bir bölgede endüstrilerin yoğunlaşması sonucu birbirleriyle sağladıkları dışsallıklardır⁵⁷.

Hoover, -Ohlin'i izleyerek- yığılma (yayıma) faktörlerini açıkça şu şekilde gruplandırmıştır⁵⁸:

a) Büyük ölçek ekonomileri : Bir firmanın bulunduğu noktada üretim ölçeğini büyütmesinden doğan avantajlar,

b) Yerel ekonomiler : Bir noktada bir endüstri dalında faaliyet gösteren bütün firmaların bu bölümdeki toptan çıktısının (bu endüstrinin toplam çıktısının) büyümesiyle sağladığı avantajlar,

c) Kentsel ekonomiler (kentleşme ekonomileri) : Belli bir bölgedeki bütün endüstrilerde faaliyette bulunan bütün firmaların toplam ekonomik büyüklüğün genişlemesi sonucunda sağladığı avantajlar.

Weber'e göre; firmalar, "kritik eş maliyet eğrileri"nin (critical isodapane) kesiştiği alanda yığılırlar. Çünkü; orada bulunma sonucunda sağlanan maliyet avantajını gösteren kritik eş maliyet eğrilerinin kesiştiği alanda firmaların birbirlerine sağladıkları yersel avantaj (location economies), firmaları o alanda yığılmaya çeken bir kuruluş yeri faktörü olarak ortaya çıkmaktadır⁵⁹.

Isard; endüstrinin yeni bir yere taşınmasından doğan fırsat maliyetinin ihmal edilebilir derecede küçük ve üretim noktalarının tam taşınabilir (completely mobile) olduğu durumda, problemin Weber'in ileri sürdüğü gibi kritik eş maliyet eğrilerinin kesiştiği alanda çözüme kavuşabilecek kadar basit olmadığını belirtiyor⁶⁰. Isard'a göre; Weber'in çözümüne ilaveten, tarafların (ikiden fazla) yığılma bölgelerine gelmekle sağlayabilecekleri avantajlarının, bir diğer deyişle o noktada bulunmalarının sağladığı pazarlık güçlerinin (bargaining ability) onlar için bir yerel faktör olarak etkili olması gerekir⁶¹.

Kentsel ekonomiler; bir kent ortamında işletmenin sağlayabileceği her türlü kentsel avantajdır. Bunlar gelişmiş bir ulaştırma ağı, elektrik, su, havagazı gibi hizmetlerden kolayca yararlanma, her türlü sosyal tesisten yararlanma ve daha iyi örgütlenmiş bir ekonomik yaşam olarak özetlenebilir.

⁵⁷ İbid, s.34 ve Chap.V, s.126.

⁵⁸ Hoover, **Location Theory and Shoe and Leather Ind.**,Cambridge, Mass., 1937 Chap.IV, s.60-74.

⁵⁹ Bkz. Weber, a.g.e., s.102-104, Isard, a.g.e., s.178.

⁶⁰ İbid, s.180.

⁶¹ İbid. Isard, böyle bir durumun "oyun teorisi" ile çözülebileceğini belirtiyor. Ancak ekonomi tam olarak bütünleşmemişse, büyümenin dağılımı bölgeler arasında yarışmalı bir oyun değildir, büyümenin dağılımını bölgelerin yer olarak üstünlükleri belirlemeye yetmez (Tekeli, İ., Mekan Organizasyonlarına..., s.235).

Klasik Kuruluş Yeri Teorisi, bir firmanın ulaştırma maliyetlerini en aza indirdiği noktada yer seçtiğini varsayar. Bu durum, özel koşulların dışında, ne teoride ne de pratikte doğrudur. İşte bu noktada, Klasik Teori'nin temel varsayımlarının yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir⁶².

Üretim süreçlerinin parçalanarak (segmentasyon) özellikle emek-yoğun kısımlarının gelişmekte olan ülkelere kaydırılması (delokalizasyon) süreçleri, Klasik Teori'nin ulaştırma maliyetleriyle ilgili bilinen yaklaşımlarının yeniden ve farklı bir düzlemde ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Gerçekten, ulaştırma maliyetlerinin günümüzde ulaşımın modernize olması sonucu azalması bir yana; Serbest Bölgelerde yabancı firmalara sağlanan başta ucuz emek olmak üzere kimi avantajlar ve dışsallıklar ulaştırma maliyetlerinin önemini azaltmıştır.

Diğer taraftan; Alonso'nun dediği gibi, bir firmanın gerçek temel amacı maliyetlerini en aza indirmekten ziyade karını en çoğa çıkarmak olduğunda, bu ulaştırma maliyetlerinin düşürülmesi sadece kısmi bir emek olarak kalır ve normal olarak firma daha fazla kazanmak için daha fazla harcamaktan kaçınmaz⁶³.

Gelişmekte olan ülkelerde üretimi ilgilendiren dışsallıklar güçlü miktatsızlar gibi endüstrileri büyük şehirlere çekerek ulaşım giderlerine yönelişi azaltmaktadır⁶⁴.

Dolayısıyla; nisbi gelişmişlik (relative development) bir kuruluş yeri faktörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki, gelişmekte olan ülkelerde büyük şehirlerle hinterland arasındaki ilişki bu ülkelerle, gelişmiş ülkeler arasındaki ilişkinin benzeridir⁶⁵.

Yine Klasik Teorinin temel varsayımlarından olan ulaştırma imkanlarının mekanın her noktasında elde edilebilir olduğu, yani tüm ülkeyi kapsayacak bir şebeke (ağ) şeklinde yayıldığı varsayımı da gelişmekte olan ülkeler için geçerli değildir. Gelişmekte olan ülkelerde ulaşım ağı büyük limanlarda dallanan bir ağaç biçiminde oluşmuş ve böylece nüfus bu limanların çevresinde yoğunlaşırken geniş art bölgeler (hinterland) boş kalmıştır⁶⁶. Böylece yatırımcının ulaştırma maliyetlerini azaltmak için fazla bir seçeneği de kalmamaktadır.

Diğer taraftan gelişmekte olan ülkeler için kıt bir kaynak olan yönetici ve teknik elemanlar mensup oldukları sosyal sınıf ve gördükleri eğitim doğrultusunda büyük şehirlerdeki hayatın kendilerine sunabileceği her türlü imkandan yararlanmak istemekte ve dolayısıyla büyük kentlerde

---

⁶² Alonso, W., *Industrial Location*, s.68.

⁶³ İbid, s.68.

⁶⁴ İbid, s.73.

⁶⁵ İbid, s.64-.65

⁶⁶ İbid, s.71. Aynı şekilde : Tekeli, a.g.e., s.11.

yığılmaktadırlar. Böylece gelişmekte olan ülkelerde önemli bir faktör olarak karşımıza çıkan yönetici ve teknik adamların tercihleri de, Klasik Teori tarafından ihmal edilen diğer bir husus olmuştur⁶⁷.

Gelişmekte olan ülkelerde büyük şehirlerdeki bu yığılma avantajları, endüstrilerin yer seçme eğilimlerini etkilemektedir. Serbest Bölgede yatırım yapacak firma bakımından da aynı yığılma avantajlarının söz konusu olması gerekir.

Serbest Bölge'de yatırım yapacak firma, bu bölgede bilinen bütün kentleşme avantajları ile birlikte gerekli kural dışılıkların kendisine sağlanmasını beklemektedir. Serbest Bölgelerin zaman ve mekandaki dönüşümü bunu açıkça ortaya koymaktadır. Ülkemizde de endüstrilerin yer seçme eğilimi bu doğrultudadır.

Bu durumda; bir bölgede Serbest Bölge kurulması için, o bölgede bulunması gerekli "mukayeseli üstünlük unsurları"nın neler olduğunun belirlenmesi gerekmektedir.

Klasik Teori'nin incelemelerinde ölçü aldığı firma (bu bölgelerde yatırım yapması beklenen yabancı ve yerli girişimciler) açısından bakıldığında, bu "mukayeseli üstünlük unsurları" (kuruluş yeri faktörleri) Serbest Ticaret bölgelerinin ve Serbest Üretim Bölgelerinin her birinin özelliklerine göre kabaca şöyle bir sıralamaya tabi tutulabilir :

Serbest Ticaret Bölgesi için :

- Coğrafi konum üstünlüğü (önemli ticaret yolları üzerinde bulunmak, dış pazara yakınlık gibi),
- Hinderlandla (art bölge ile) güçlü bir bağlantı (iç pazara yakınlık),
- Gelişmiş bir liman (altyapı ve personeli itibariyle),
- Güçlü bir ulaştırma ağı,
- Özellikle başta haberleşme başta olmak üzere gelişmiş bir altyapı,
- Sektörel dağılım ve istihdam durumu itibariyle ticaret ve hizmet sektörlerinde mukayeseli üstünlük,
- Bu "mukayeseli üstünlüğü" ortaya çıkaracak gerekli muafiyet, teşvik ve kolaylıklar (kural dışılıklar).

Serbest Üretim Bölgeleri için :

- Ucuz emek depolarına yakınlık,
- Bölgede yapılacak üretimin türüne göre bir havaalanı ve derin bir limanın varlığı,

---

⁶⁷ Alonso, Urban and Regional..., s.626.

-Gelişmiş bir altyapı (fiziki, teknik altyapı-güvenlik altyapısı dahil, yönetim altyapısı/sağlık tesisleri ve diğer sosyal tesisler),

-Bölgenin “mukayeseli üstünlüklerini” ortaya çıkararak gerekli muafiyet, teşvik ve kolaylıklar.

Dünyadaki Serbest Bölgelerin Makroekonomik Etkilerinin Değerlendirilmesi

1978 yılında Birleşmiş Milletler Örgütü tarafından ihracat işleme bölgelerinin (Economic Processing Zones) geliştirilmesinde deneyimi olan 29 üyenin katılımıyla Dünya Serbest Bölgeler ve İhracat İşleme Bölgeleri (WEPZA) kurulmuştur. 25. kuruluş yılı 21 Ekim 2003'de İstanbul'da kutlanan WEPZA'nın Başkanlığı sekiz yıldır Türkiye'nin uhdesinde bulunmaktadır. Türkiye, 1991 yılından beri WEPZA üyesidir. WEPZA'nın temel amacı, Dünya serbest ticaretinin önündeki engelleri kaldırmaktır. Halen 60 ülkenin üye olduğu bu kuruluş, Türkiye Serbest Bölgelerini, Dünya Serbest Bölgeleri içinde en parlak örneklerden biri saymaktadır⁶⁸.

Dünya Serbest Bölgeleri üzerine yapılan incelemelerden anlaşıldığı üzere, Serbest Bölgelerde ücretler düşüktür. Örneğin az gelişmiş ülkelerde ortalama saat ücreti 24 centtir. Fakat söz konusu ücretlerin Taiwan örneğinde olduğu gibi –ki Taiwan'da ortalama saat ücreti İspanya'dan daha yüksektir– küresel pazarlara bağlanıldıkça yükseleceği öngörülmektedir. Serbest Bölgelerde genel olarak işgücüne sağlanan yaşam standardı çok düşüktür. Ayrıca pek çok Serbest Bölgede küçük yaşta çocuklar çalıştırılmaktadır⁶⁹. Az gelişmiş ülkelerin serbest bölgelerinde genellikle, (yazımızın başında belirttiğimiz üzere) gelişmiş ülkelerin az gelişmiş ülkelere delokalize ederek terk ettiği emek yoğun sanayilere yer verilmektedir. Bu sanayilerin kullandığı teknoloji vasıflı emek gerektirmeyen, işgücünün kabiliyetlerini geliştirmeye yönelik olmayan ve “çıkamaz sokak” tabir edilen işlerdir. 1955'den önce daha çok bölgeyi bir emlak gibi görüp satmak amacı yerini, 1955 ile 1975 arasında bölgenin pazarlanması amacına bırakmıştır. Günümüzde gelişmekte olan ülkelerde olan bölgelerin birer değişim ajanı gibi görülmesi ön plana çıkmaktadır. Az gelişmiş ülkelerdeki örnekler henüz bunun çok gerisindedir.

İktisat teorisi açısından bakıldığında, bir ülkenin belli bir bölgesini Serbest Bölge ilan ederek o ülkede geçerli gümrük, vergi ve çalışma hayatına ilişkin düzenlemelerden muaf saymak, makroekonomik bir çözüm değildir⁷⁰. Az gelişmiş ülkelerin ekonomileri, kaynakların etkin olmayan bir

⁶⁸ Mutti, John, “Economic Processing Zone: Removing Trade and Tax Obstacles to Growth”, WEPZA 25th. Birthday Conference, İstanbul, Turkey, October 21, 2003.

⁶⁹ Haywood, Robert, “Developing Trade Capacity Through Free Zones”, **World Economic Processing Zones Association**, December 3, 2003, Casablanca, Morocco.

⁷⁰ Baissac, Claude, “A Critique of Cost-Benefit Analysis in the Evaluation of Export Processing Zones”, **WEPZA Round Table on EPZs**, Vienna, 4/15/1996.

şekilde dağıldığı ülkelerdir. Hamada, 1974’de kaynak dağılımında etkinliğin, liberalizasyon yoluyla maksimize edilemediği bir ekonomide Serbest Bölgeler aracılığı ile ancak kaynak dağılımının çarpıtılabileceğini ileri sürmüştür⁷¹.

Serbest Bölge yanlıları, Yeni Dünya Düzeni içinde liberalizmin zaferini ilan ederken, az gelişmiş ülkelerin Serbest Bölgelerinde hüküm süren kötü koşulların söz konusu ülkelerin ekonomilerindeki genel sağlıksızlıktan kaynaklandığını ileri sürmektedirler⁷². Bu görüş yanlıları, her şeyden önce Serbest Bölgelerin mevcut haliyle aslında serbest olmak şöyle dursun, aksine buldukları ülkenin diğer bölgelerine göre daha sıkı kontrol edilen bölgeler olduğunu iddia etmektedirler. İkinci olarak, günümüzde Serbest Bölgelerin tamamen şekil değiştirdiğini; eski Serbest Bölge kavramının durağan, emek yoğun, yatırım özendiricilerine yönelik, bölgenin hammaddelerini sömürücü özelliklerine karşın, modern serbest bölgelerin dinamik, yatırımı yönlendirici ve dünya ekonomik sistemine entegre olmanın etkin bir aracı olduğunu ileri sürmektedirler. Son olarak, günümüzde Serbest Bölgelerin artık yalnızca belirlenmiş bölgeler olmadığını, fakat bunun yerine belirli endüstri alanlarını, hatta bütün bir ülkeyi kaplayabileceğini belirtmektedirler. Örneğin bir tanesi 31.000 km² alanı ve birkaç milyon nüfusu barındırabilen bazı Çin özel ekonomik bölgelerinde olduğu gibi⁷³. Dünya Serbest Bölge uygulaması, istatistiksel karşılaştırmalara imkan verecek kadar eskidir. Serbest Bölge yanlıları tarafından en başarılı örnek olarak, 1962 yılında kurulan Puerto Rico gösterilmektedir⁷⁴. Aynı yaklaşımların sağlanabildiği 8 ülkede daha sonuçların başarılı olduğu belirtilmektedir. Bu ülkeler Singapur, Kore, Taiwan, Hong Kong, İrlanda, Dubai (Birleşik Arap Emirlikleri), Curacao ve Mauritius’dur. Söz konusu ülkelerde, Serbest Bölge uygulaması bir ekonomik politika aracı olarak kullanılmıştır⁷⁵. Küreselleşmeyi dünya toplumuna doğru bir gidiş olarak algılayan anlayış tarafından, ticareti geleneksel olarak bir mal ve hizmet akışı sayan yaklaşım reddedilmektedir. Bu görüş yanlılarına göre küreselleşme; ticaret aracılığı ile sermayenin, fikirlerin ve insanların yer değiştirmesidir (hareket etmesidir)⁷⁶. Bu görüşe göre; Serbest Bölgeler aracılığı ile teknolojinin küreselleşmesi sağlanabilir. Yönetişimdeki değişim de Serbest Bölgelerin görünümünü değiştirebilir. Piyasalar serbestleşirken kimin ulusal ekonomik politikayı etkileyeceği

⁷¹ Hamada, K., “An Economic Analysis of the Duty-Free Zone”, **Journal of International Economics**, 4/3, s.225-241.

⁷² Baissac, Claude, a.g.e.

⁷³ Haywood, Robert, “Economic Realities and Free Trade Zones”, WepzaWebsite: <http://www.wepza.org>.

⁷⁴ Bolin, Richard L., “Why Export Processing Zones Are Necessary”, WepzaWebsite: <http://www.wepza.org>.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Haywood, Robert, “Overview of Globalization and the Impact of Free Zones”, WepzaWebsite <http://www.wepza.org>.

gerçeği de değişebilir. Serbest Bölgeler günümüzün dünyasında teknik, politik ve ekonomik anlamda ülkelere nasıl davranacaklarını öğreten bölgeler olabilir⁷⁷ denilmektedir.

Türkiye’de Serbest Bölgelerin Makro Ekonomik Etkilerinin Değerlendirilmesi

Türkiye’de ilk iki Serbest Bölge olarak Mersin ve Antalya Serbest Bölgelerinin faaliyete geçmesinden günümüze kadar geçen yirmi yıllık sürede, ülkemizdeki Serbest Bölgelerin sayısının yirmiye ulaştığı görülmektedir (bkz. Tablo-1). 1988 yılında Mersin ve Antalya Serbest Bölgelerinin toplam ticaret hacmi yaklaşık 154 milyon USD iken, bugün Serbest Bölgelerdeki toplam ticaret hacmi 23,824 milyar USD civarındadır. Ülkemizin dış ticaret hacminin 225 milyar USD civarında olduğu göz önüne alındığında, 2007 yılı itibariyle yaklaşık 24 milyar USD olan Serbest Bölge ticaret hacminin ülke dış ticaret hacminin % 8’ini teşkil ettiği görülmektedir (bkz. Tablo 2 ve 3). Serbest bölgelerin kuruluşundan yirmi yıl sonra Serbest Bölgelerden yapılan ticaretin yüzde % 30,5’luk kısmının Türkiye’nin geleneksel pazarları olan AB ülkeleri ile gerçekleştiği görülmektedir. Ayrıca Serbest Bölgelerden yapılan ticaretin % 44,5’luk kısmı ülke içi ticarettir (Tablo-4). Halen Serbest Bölgelerde toplam 48.458 kişi istihdam edilmektedir (Tablo-5). Faaliyet gösteren toplam 3785 firmanın 2349’u alım-satım ile ilgilenirken 803 tanesi üretim yapmaktadır.

On yıl öncesinde, Serbest Bölgeler Genel Müdürlüğü’nün Türkiye Serbest Bölgelerine İlişkin Brifing Notu’nda (Temmuz 1997), 1997 Mayıs sonu itibariyle, Türkiye’deki Serbest Bölgeler şöyle değerlendirilmiştir :

1. Serbest Bölgelerdeki toplam ticaret hacmi, Türkiye’nin dış ticaret hacminin yaklaşık % 5’ini oluşturmaktadır.
2. Serbest Bölgelerdeki ticaretin % 50’si iç pazara yöneliktir. Geri kalan kısmın % 19’u ise AB üyesi ülkelerle gerçekleştirilmiştir.
3. Serbest Bölgelerde faaliyet gösteren toplam 1458 firmanın 1181’i (% 81) yerli firmadır. Serbest Bölgelerde toplam 6600 kişiye istihdam sağlanmıştır.
4. Serbest Bölgelerdeki faaliyet konuları içinde, alım satım faaliyeti ön plana çıkmaktadır. Toplam 1458 firmadan 937’si alım-satım konusunda faaliyet göstermektedir.

Görüldüğü gibi, son on yılda genel tablo esas itibariyle değişmemiştir.

Genel Değerlendirme: Genel kabul görmüş tanımıyla “serbest bölge”; bir ülkenin sınırları içinde kalmakla birlikte, ulusal gümrük alanından belirli amaçlarla ayrılmış; yerli ve yabancı malların genellikle depo edilebildiği,

---

⁷⁷ Ibid.

işlendiği, ya da monte edildiği gümrüksüz alanlardır⁷⁸. Bu alanlardan yurt dışına yapılan her türlü ticari faaliyet genellikle gümrük mevzuatının dışında tutulmuş veya bazı serbest bölgelerde olduğu gibi özel yasalarla belirlenmiştir.

Daha fazla ihracat yapmak ve öz kaynaklara dayalı dış ticaret olanaklarını daha iyi değerlendirmek ülkelerin en önemli iktisadi hedefleri arasındadır. Bu hedeflere ulaşabilmek için ülkeler zorunlu bir mücadele içindedir. Gümrük tarifeleri, diğer tarifeler, kambiyo ve ithalat kısıtlamaları, ihracat ve yatırım teşvikleri bu mücadelede ilk akla gelen savunma araçlarıdır. Ülkeler, diğer devletlerle yaptıkları ticaretten zarar görmemek için yüzyıllar boyu piyasalarını çeşitli gümrük önlemleriyle korumuşlardır. Vergisiz mal giriş çıkışını önlemek ve özellikle yerli ekonomik yapıyı koruma endişesiyle başvurulan türlü önlemler “korumacı” iktisadi politikaların temelini oluşturmaktadır. Bu klasik tavır, ulusal ekonomiyi uluslararası ticaret piyasasının rekabet üstünlüklerinden korumaya yöneliktir. Korumacı politikalara rağmen geleneği iki bin yıl öncesine dayanan serbest bölge uygulamaları, uluslararası ticaret hacmini geliştirebilmek için varlığını arttırarak sürdürmektedir.

Başta Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Örgütü olmak üzere uluslar arası kuruluşlar, az gelişmiş ülkelerde serbest üretim bölgelerinin kurulmasıyla bu ülkelerin;

1. Dış ödemeler dengelerinin sağlıklı bir yapıya kavuşacağını,
2. İhracat gelirlerinin artacağını,
3. Teknolojik ilerlemenin gerçekleşeceğini
4. İşgücünün teknik beceri düzeyinin yükseleceğini,
5. Ekonomik bağımsızlık sağlanarak, kendi kendine yeterli bir ekonomik düzen sağlanacağını ileri sürmekteydiler⁷⁹.

Öte yandan bizzat UNIDO tarafından yayınlanan bir raporda⁸⁰; çok uluslu şirket yatırımlarının artmasından, az gelişmiş ülkelerdeki yatırılabılır fonların olumsuz yönde etkileneneğine değinilmiştir. Çok uluslu şirketler, getirdikleri sermayeden çok daha fazlasını sermayenin geliri olarak (kar, lisans, kredi faizi vb.) yurt dışına transfer etmektedirler. Yasal transferler dışında az gelişmiş ekonominin ödemeler bilançosunu olumsuz etkileyen diğer bir faktör; transfer fiyatlaması olarak tanımlanan ve ana çok uluslu ve yavru şirket arasındaki ticarete ara malı ve girdilerin dünya fiyatları üzerinden fiyatlandırılması ile karın ana şirkete transferidir. Özellikle

⁷⁸ Da Ponte John J.Lr., “United States Foreign-Trade Zones: Adapting to Time and Space”, **The Maritime Lawyer**, Vol.V, No.2 Fall 1980, s.198.

⁷⁹ Başkaya, Fikret, **Az Gelişmişliğin Sürekliliği**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1986, s.124.

⁸⁰ UNIDO, **World Industry in 1981**.

pazarlık gücü yüksek olmayan, dünya firmalarını izleyemeyen ya da satın aldığı lisans nedeniyle serbest ticaret imkanları kısıtlanan az gelişmiş ülkeler, bu yolla önemli döviz kaybına uğramaktadırlar⁸¹.

Dünya Bankası ve birçok ekonomist Serbest Bölgenin **ikinci en iyi çözüm** olduğu kanısındadırlar. Çünkü **en iyi çözüm**; tüm ulusal ekonomiyi liberalize etmek, toplumda tam okur yazarlığı sağlamak, **iyi yönetim yaratmak**, güvenilir bir kamusal sağlık sistemi tesis etmek ve istikrarlı bir politik ortam yaratmaktadır.⁸²

WEPZA Araştırmaları, Serbest Bölge Politikalarının en fazla alt orta gelir grubu ülkelerinde (kişi başına yurt içi hasılanın 446 USD ile 2975 USD arasında olduğu ülkelerde) başarılı olduğunu göstermektedir⁸³.

Öte yandan; Çin'in, Serbest Bölgeleri kullanarak, dünyanın en baskıcı ve içe dönük ekonomilerinden birini en dinamik ve dışa odaklı bir yapıya dönüştürmesinin, ticari gerçeklerin en uç koşullarında bile bölge gücünün ticaret kapasitesi yaratmaya dönüştürülebileceğini açıkça gösterdiğini ileri sürülmektedir⁸⁴.

Genel olarak Dünyadaki Serbest Bölge deneyiminden söz konusu bölgelerin istihdam ve dış ticareti geliştirici etkilerinin beklenmemesi gerektiği anlaşılmaktadır. Hatta bu bölgelerin, genel olarak ülke ticaretinin liberalize edilmesine de fazla katkı sağlamadığı görülmektedir. Ayrıca Dünyadaki Serbest Bölge deneyimi, bölgesel kalkınma amacına da hizmet etmemiştir. Tam tersine ticaretin belirli bir bölgede odaklanmasına sebep olmuştur⁸⁵.

Türkiye'deki Serbest Bölgeler uygulamasında da, WEPZA'nın Türkiye'yi başarılı bir örnek olarak göstermesine rağmen, yukarıdaki genel tablonun dışına çıkıldığı söylenemez. Ülkedeki ticaret hacminin artmasında ve istihdam yaratılmasında önemli bir katkısı olmamıştır. Serbest Bölgelerin hedef aldığı ülkeler göz önüne alındığında, Türkiye'nin bundan sonra da bu alanda önemli faydalar elde etmesi beklenmemelidir.

---

⁸¹ Alpar, Cem, **Az Gelişmiş Ülkelerin Dış Ticaret Sorunları ve Sanayileşme**, A.İ.T.İ.A. Yayını, Ankara,1982, s.111.

⁸² Haywood ,Robert, "Developing Trade Capacity Through Free Zones", **World Economic Processing Zones Association**, December 3, 2003, Casablanca, Morocco.

⁸³ İbid.

⁸⁴ İbid.

⁸⁵ Baissac, Claude, "Maximising the Developmental Impact of EPZs: A Comparative Perspective in the African Context of Needed Accelerated Growth", **A Presentation at the Johannesburg EPZ Symposium**, October 15-16 2003.

KAYNAKÇA

- Alonso, William, **Location Theory and Land Use**, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 6th. Print.,1977.
- Alonso, William, "Location Theory", **Regional Policy Readings in Theory and Applications**, Edited by John Friedman and William Alonso, MIT Pres, Cambridge, Massachusetts and London, England, 2nd. Print., 1978, s.35-63.
- Alonso, William, "Industrial Location and Regional Policy in Economic Development" **Regional Policy Readings in Theory and Applications**, Edited by John Friedman and William Alonso, MIT Pres, Cambridge, Massachusetts and London, England, 2nd. Print., 1978, s. 622-635.
- Alpar, Cem, **Az Gelişmiş Ülkelerin Dış Ticaret Sorunları ve Sanayileşme**, A.İ.T.İ.A. Yayını, Ankara,1982.
- Baissac, Claude, "A Critique of Cost-Benefit Analysis in the Evaluation of Export Processing Zones", WEPZA Round Table on EPZs , Vienna, 4/15/1996.
- Baissac, Claude, "Maximising the Developmental Impact of EPZs: A Comparative Perspective in the African Context of Needed Accelerated Growth", A Presentation at the Johannesburg EPZ Symposium, October 15-16 2003.
- Başkaya, F. **Borç Krizi Üzerine Bir Deneme**, Birlik Yay., Ankara, 1986.
- Başkaya, Fikret, **Az Gelişmişliğin Sürekliliği**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1986.
- Bagwhati, J., **Trade and Employment in Developing Countries**, Chicago University Press, 1982.
- Becman, Martin, **Location Theory**, Random House,1968.
- Bolin, Richard L., "Why Export Processing Zones Are Necessary", WepzaWebsite: <http://www.wepza.org>.
- Da Ponte John J.Lr., "United States Foreign-Trade Zones: Adapting to Time and Space", **The Maritime Lawyer**, Vol.V, No.2 Fall 1980, s.198.
- Denis, Henri, **Ekonomik Doktrinler Tarihi**, C.I- II, Sosyal Yay., İstanbul, 1974.
- Greenhut, M.L., **Plant Location in Theory and Practice**, Chapel Hill, N.C. University of North Carolina Press, 1956.

- Hamada, K., "An Economic Analysis of the Duty-Free Zone", **Journal of International Economics**, 4/3, s.225-241.
- Haywood ,Robert, "Developing Trade Capacity Through Free Zones", World Economic Processing Zones Association, December 3, 2003, Casablanca, Morocco.
- Haywood Robert, "Using Trade Preferences to Promote EPZ Development", Speech at World Free Zone Convention, Cairo, Egypt, April 27, 2004.
- Hoover, Edgar M., **Location Theory and Shoe and Leather Industries**,Cambridge, Mass.,1937.
- Isard vd., **General Theory Social, Political, Economic and Regional With Particular Reference to Decision-Making Analysis/Methods of Regional Analysis : an Indroduction to Regional Sciences**, MIT Pres, Cambridge, Mass, 1969.
- Isard, W. **Introduction to Regional Science**, Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs New Jersey, 1975.
- Isard, Walter., **Location and Space Economy**, The M.I.T. Pres Cambridge, Massachusetts, 4th.Print.Sept. 1965.
- Karaska, G.F./Bramhall, D.F., **Location Analysis for Manufacturing A Selection of-Readings**, The MIT Pres 3 rd.print.July 1975.
- Kindelberger, C., **International Economics**, Richard D. Irwin,Inc., Homewood Illionis, 3 rd. ed. 1963.
- Kocaman, Berna, **Serbest Bölgeler**, Siyasal Kitabevi,Ankara, 2003.
- Krueger, Anne O., **Liberalization Attempts and Consequences**, Cambridge, Mass. Ballinger, 1977.
- Krueger, Anne O., "The Political Economy of Rent-seeking Society", **American Economic Review** 64, No. 5 (June 1984), s. 291-303.
- Luther, Ulrich Hans, **Güney Kore Bir Model Olabilir mi?**, Çev. Erol Özbek, Belge Yayınları, İstanbul, 1984.
- Mc Kinnon, R.I., **Money and Capital in Economic Development**, Washington D.C., Brooking, 1973.
- Mutti John, "Economic Processing Zone: Removing Trade and Tax Obstacles to Growth", WEPZA 25th. Birthday Conference, İstanbul, Turkey, October 21, 2003.
- Portant, François, **Kalkınmanın Sonu**, Çev. F. Başkaya, Birey ve Toplum Yay.,Ankara 1985.

- Ramstad, Yngve, “Free Trade versus Fair Trade: Import Barriers As a Problem of Reasonable Value”, **Journal of Economic Issues**, Vol. XXI, No. 1, March 1987, s. 5 - 32.
- Reed, Ruddled Jr., **Plant Location, Layout and Maintenance**, Richard D. Irwin Inc. Homewood, Illinois, 1967.
- Samuelson, P.A., **Economics: An Introductory Analysis**, New York Mac Graw-Hill: 1964.
- Tekeli, İlhan, **Mekan Organizasyonlarına Makro Yaklaşım (Türkiye Üzerine Bir Deneme)**, Ankara,1979.
- Tekeli, İlhan/İlkin Selim, **Dünyada ve Türkiye’de Serbest Üretim Bölgelerinin Doğuş ve Dönüşümü**, Yurt Yayınları, Ankara,1987
- UNIDO, **World Industry in 1981**.
- Weber,A., **Theory of the Location of Industries**, Çev. C. Friedrich, The University of Chicago Pres, 3rd. print, 1958.